

Взаимодействия временных планов рассказчика и автора, независимо от того, объективировано или субъективировано повествование. В итоге вариативность повествовательной перспективы формирует грамматическую структуру текста: настоящее время, совмещающая описательную и повествовательную функции, актуализирует знание о последовательности действия акциональной семантики («Лесная глушь», «Аллея» и др.). Выступая препозицией по отношению к прошедшему повествовательному, презентный временной план отражает перцептуальное время, в котором активно проявляется авторская позиция.

Таким образом, повествовательная перспектива художественного текста – это результат экспликации автора, рассказчика, действующих лиц, и в этом плане личное понимание «я», давшее название особому прозаическому жанру («Ich-Erzählung» – повествование от 1-го лица), объединяет все многообразие форм субъективированного описания [3]. Семантические границы «я» размываются, т.к. выходят за пределы конкретного повествователя, сочетающего функции эпического «я» и лирического «я», и значит, расширяются пространственно-временные рамки изображаемого.

Литература

1. Винокур, Т.Г. Первое лицо в драме и прозе Булгакова / Т.Г. Винокур // Очерки по стилистике художественной речи. – М. : Наука, 1979. – С. 50–65.
2. Гончарова, Е.А. Пути лингвостилистического выражения категорий автор – персонаж в художественном тексте / Е.А. Гончарова. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1984. – 149 с.
3. Домашнев, А.И. Интерпретация художественного текста / А.И. Домашнев, И.П. Шишкина, Е.А. Гончарова. – М. : Просвещение, 1989. – 205 с.

У.І. Куліковіч (г. Мінск, Беларусь)

ТЕОРИЯ ПИСЬМА У ПАДРУЧНИКУ «БЕЛАРУСКІ ЛЕМАНТАР, АБО ПЕРШАЯ НАВУКА ЧЫТАННЯ»

Брашуру «Беларускі лемантар, або Першая навука чытання» сучасныя даследчыкі назвалі рэвалюцыйным выданнем, якое засведчыла разрыў з традыцыяй XIX ст. і стала важным грамадскім фактам ва ўмовах, калі не існавала ніводнай беларускай школы [1], першым вопытам беларускага падручніка [2, с. 134], нільная патрэба ў стварэнні якога была выклікана неабходнасцю распрацоўкі адзіных прынцыпаў беларускага правапісу ў сувязі з тым, што планавалася распачаць пастаянную выдавецкую дзейнасць [1, с. 33]. Пра гэта сведчыць і ліст Цёткі (Алаізы Пашкевіч) ад 28.6.1906 Браніславу Эпімах-Шыпілу ў Пецяярбург: «Я хачу даведацца ад Вас, што чутно з букваром, ці ўжо гатоў, ці ў нас будзе фанетыка наша беларуска. Гэта вельмі важна, бо буду цяпер выдаваць папулярныя рэчы для народа, дык не ведаю, як чаго трымацца» [3, с. 215].

Выдадзены лемантар без вокладкі, на газетнай паперы ў Санкт-Пецярбургу выдавецкай суполкай «Загляне сонца і ў наша аконца» ў 1906 г. двума паралельнымі выданнямі: першае – лацінкай (ліпень 1906), другое – кірыліцай (жнівень 1906). Для таго часу, як адзначаецца ў многіх даследаваннях, гэта было адзіна правільнае рашэнне, бо такім чынам кніга была даступнай для розных пластоў насельніцтва

і «нейтралізавала адмоўныя наступствы рэлігійнай раз'яднанасці грамадства шляхам абуджэння агульнаацыянальнай свядомасці».

Паколькі адметнасці лацінкавага варыянта буквара падрабязна разгледжаны ў працы Ю. Туронка [1], аб'ектам нашага аналізу з'яўляецца кірылаўскі варыянт выдання. Яшчэ адна прычына – кірыліца сталася ў далейшым асноўнай графікай для беларускай мовы, таму асэнсаванне гэтага варыянта справа актуальная для гістарычнага і сучаснага мовазнаўства.

Задача, якая ставілася, – акрэсліць структуру выдання і аспекты, што маюць дачыненне да тэорыі беларускага пісьма.

Структура. Складаецца брашура з чатырох частак. Назву «[Прачытайце!]» [4, с. 5–7] мае толькі першая, якая адначасова з'яўляецца і прадмовай, і ўводзімай. Тут змешчаны зварот да настаўнікаў, метадычныя прапановы па вывучэнні знакаў пісьма, рэкамендацыі, як карыстацца кніжкай, распавядаецца пра асаблівасці чытання літар *Ў, Г, І, ДЗ*; абгрунтоўваецца наяўнасць знака націску ва ўсіх словах, а таксама адказ на пытанне, чаму лемантар выдадзены двума шрыфтамі.

Задача другой часткі [4, с. 8–25] – навучыць пісаць і чытаць па-беларуску. Тут прадстаўлены розныя відарысы літар, малюнкi, сказы, тры звязаныя невялікія тэксты, чатыры парады («рады») адносна арганізацыі навучання дзяцей грамаце, якое абавязана на літарна-складовы метад, што «ў беларускіх умовах таго часу здаецца найбольш правільным – лемантар прадназначаны для хатняга навучання дзяцей, дзе розныя метадычныя прыёмы былі менш дасканалыя, чым школьныя» [5, с. 101]. «Складальнікамі глыбока прадумана сістэма стварэння складоў слоў, сказаў, – піша М.Б. Батвінік. – Для навучання чытанню была падобрана адпаведная лексіка, складзены сказы такім чынам, каб вучань меў магчымасць з дапамогай прадуманай сістэмы вывучыць усе літары алфавіта і авалодаць тэхнікай беглага чытання» [6, с. 204]. У гэтай жа частцы ў таблічнай форме прадстаўлены «ўсе беларускія знакі вялікія і малыя» [4, с. 19], прапісныя і друкаваныя.

Трэцяя частка ад папярэдняй вылучана няглыстай рыскай. У гэтым раздзеле змешчаны некаторыя звесткі з тэорыі мовы. Дасца азначэнне, што такое слова, склад, галосныя і зычныя гукі, літара; называюцца нялітарныя знакі і знакі прыпынку, фармулюцца правілы ўжывання вялікіх знакаў, «чужых знакаў і зыкаў» (*Ф, Г, ІІ, Ё, Ъ*), спосабы абазначэння мяккасці на пісьме; падаецца інфармацыя адносна сістэма знакаў, якія абазначаюць лічбы («цыфры»). Завяршае частку [4, с. 28–30] табліца, у якой прадстаўлены 32 літары алфавіта на лацінцы з парадкамі, якім кірылічным знакам яны адпавядаюць.

Апошняя чацвёртая частка [4, с. 30] – гэта пасляслоўе, дзе выдаўцы просяць прабачэнне, «калі што кепска напісана» і звяртаюцца да чытачоў дасылаць крытычныя заўвагі на адрас выдавецтва, якое настроена працягваць выпуск беларускіх кніжак для навучання.

Звесткі па фанетыцы. Аўтар дапаможніка: 1) знаёміць чытачоў з асноўнымі матэрыяльнымі адзінкамі, з якіх складаецца выказванне: «Чалавек выражае сваю мысль славамі, а усякае слова складаецца з часток, каторыя называюцца складамі, а склад з зыкаў, то-е галаскоў» [4, с. 25]; 2) тлумачыць: а) паняцце націскага складу: гэта той, які трэба «мацней выгаварываць» [4, с. 6], б) функцыянальнае прызначэнне гукаў і мяккага знака: «пустых зыкоў няма: усякі штосьці значыць» [4, с. 9], «калі за сагалоснай літэрай стайць вось такі Ъ знак мяккасці, то сага-

дасная выгаварывасца мягка» [4, с. 19]; в) адрозненне літар і гукаў: «на папэры усякі зык значыцца асаблівым значком, літэрай» [4, с. 26]; 3) прапануе першасную класіфікацыю гукаў на аснове ўдзелу ў іх утварэнні шумавой або галасавой крыніцы гуча: «Зыкі бываюць дваякія: адны, як – на прыклад гаворучы **а, о, э** – напіваюцца самагалоснымі, а то проста галоснымі, бо яны гаворацца самі сабой бясшумна, а тыя, каторых бясшумна гаварыць – гэта тыя, каторых бясшумна гаварыць – напіваюцца сагалоснымі» [4, с. 26]; 4) на старонках 5–6 знаёміць з артыкуляцыйнымі і арфаэпічнымі асаблівасцямі спецыфічна беларускіх гукаў, абазначаных на іх літарамі **ў, г, г, дз, дж**: «Знак **ў** гаворыцца як кароткае **у**, так па сярэдзіні паміж **л** і **у**. Знак **г** усюды гаворыцца як польскае і лацінскае **h**, пасярэдзіні паміж расейскімі **г** і **х**; Знак **г** як лацінскае **g** («зык гусіны, калі гусі крычаць га-га-га або гагаюць; ганак (ганак), грош; гўзик і колькі других слоў» [4, с. 27]; знак **ДЗ** – адзін зык, як польскае **dz**, **ДЖ** – як **dż**».

Графічная сістэма. Графічную сістэму беларускай мовы, паводле матэрыялаў дынаможніка, складаюць: 29 беларускіх знакаў (вялікіх і малых); знакі, якія гучаць не пачынаюцца («бяззыхныя знакі»): знак націску, знак кароткасці, які становіцца над галоснымі знакамі **ў, й**; знакі прыпынку («знакі застанавачныя»): кропка, двукропе, трыкропе, кропка з закавыкай, кліччак, пытаннік, злуч, працяжка, чужэслоў (двукопсе), недасказ (шматкроп'е) [4, с. 26]; «чужыя знакі і зыкі», што сустракаюцца ў чужых словах. Да іх аўтар адносіць: «1) **ф** – фабрыка (мы кажам хвабрыка), фурман (мы кажам хурман), фанабэрыя (хванабэрыя), шафа (шапа), француз (праншўз); 2) **г** – (зык гусіны, калі гусі крычаць га-га-га або гагаюць; ганак (ганак), грош, гўзик і колькі других слоў» [4, с. 27]; 3) **ш** – «заместа шч іншы раз пишуць вось такі знак **ш**: шчыры, Шчара, Шчорсы, (шчыры, шчара, Шчорсы)»; 4) **ё** «заместа ё пишуць адзін знак **е**, а то іо: ён, юн (йон), мёд, мюд (мюд), цётка, цютка (цётка-ка)»; 5) **ь** (цвёрды знак) – «гэты знак ставяць на канцы слова за сагалоснай, яго сучасна трэба чытаць, як бы яго й не было». «Ішчэ пишуць за место **ь** кліночкі над сагалоснымі знакамі: агон (агонь), песня (песня), смерц (смерць)».

Алфавіт. Беларускі алфавіт, паводле брашуры, складаецца толькі з 29 літар, прадстаўленых чатырма варыянтамі, – друкаванымі і рукапіснымі, вялікімі і малымі [4, с. 19–21]. Размешчаны яны ў наступнай паслядоўнасці: а, я, б, ц, ч, д, э, е, г, х, и, й, ы, к, л, м, н, о, п, р, с, ш, т, у, ў, ю, в, з, ж. Як бачым, па-за сістэмай алфавіта засталіся згаданыя ў тэксе падручніка: дыграфы **дз, дж**; усе «чужыя» знакі: **ф, г** для абазначэння выбухнога [г], **ш, ё, ь** (цвёрды знак); **ь** (мяккі знак).

Арфаграфія. Уласна арфаграфічны аспект беларускай мовы прадстаўлены ў дынаможніку толькі адным правілам напісання вялікай літары, паводле якога, вялікі знак пішацца: 1) «с пачатку, як пачынаем пісаць што навае і пасля кропкі»; 2) «на пачатку імення і прозвішча: Ігнат, Апанас, Адам, Машей, Антось; Гарабурда, Гушча, Барэйка, Бурачок, Марцінкевіч, Курага, Верэшчака»; 3) «на пачатку імення краю, места, вёсак, урочышча, возера, як Палесьсе, Беларусь, Менск, Вільня, Гродна, Слуцк, Качанова, Залесься, Дуброўка, Сёрдава (возера) Свіцэзь, Ніжман, Шчара, Дзвіна; урочышча: Каралію калодзеж, Юркава спина» [4, с. 29].

Як бачна, у састаўных геаграфічных назвах з вялікай літары аўтар рэкамендуе пісаць толькі першае слова: *урочышча Юркава спина*.

Акрамя гэтага, хоць і не прапісанымі, але выразна акрэсленымі з'яўляюцца ў дынаможніку наступныя арфаграфічныя заканамернасці: 1) варыянтнасць у пера-

дачы на пісьме мяккасці гукаў: **ь** (мяккі знак) і «клінок» над літарай — *песня* і *песня*; 2) адсутнасць паслядоўнасці для абазначэння на пісьме гукаў [o], [э], [a], [y] [i]: у пачатку слова і пасля галосных, калі гэтыя гукі атрымліваюць дадатковую ётцыю, а таксама пасля мяккіх зычных гукі [э], [a], [y] абазначаюцца літарамі — **е, я, ю** *ёжджэны, у нёбы, вые; яму, мята, зяц; юхту, люты, на лёу*; для гука [o] ў адзначаных пазіцыях асобнай літары не прадугледжана, у тэксце падручніка ён паслядоўна перадаецца спалучэннем літар **йо** (*йосць, лён, майо*), а не **ё**, як у рускай мове; гук [i] абазначаецца на пісьме дваяка: у пачатку слова пад націскам — літарамі **йи**: *йим, йими*; не пад націскам, у пачатку слова і ў іншых пазіцыях — знакам **и**: *идьом, ишли*.

Высновы. Брашуру «Беларускі лемантар, або Першая навука чытання» нельга лічыць проста букваром, як да гэтага было прынята характарызаваць яе ў нашым мовазнаўстве. Перад намі практычны і навукова-тэарэтычны дапаможнік, прызначаны для вывучэння беларускай мовы, дзе ўпершыню вырашаюцца практычныя задачы нарматыўнасці вуснага і пісьмовага маўлення, унармавання лінгвістычнай тэрміналогіі, распрацоўкі тэорыі беларускага пісьма. Кніга служыла ўзорам і арыенцірам для аўтараў і выдаўцоў беларускамоўнай літаратуры на працягу першых дзясяцігоддзяў XX ст.

1. Звесткі па фанетыцы, змешчаныя ў дапаможніку, з'яўляюцца не супярэчлівымі і дазваляюць устанавіць адрозненні паміж гукавой і пісьмовай формамі мовы, паміж гукамі і літарамі, паміж націскнымі і ненаціскнымі складамі. Праз параўнанне з лацінскай, польскай і рускай мовамі тут прадстаўлена дакладная артыкуляцыйная характарыстыка гукаў, якімі беларуская мова адрозніваецца ад рускай — [ў], [г] (фрыкатыўны), [дз], [дж]. Апісанне вуснай формы маўлення мела важнае значэнне для навучання, бо разуменне пісьма адбываецца праз чытанне.

2. У аснову беларускай графічнай сістэмы быў пакладзены рэфармаваны рускі варыянт традыцыйнай кірыліцы, у які былі ўнесены наступныя змены: 1) уведзены новы знак — **ў**; 2) выключаны: знак **щ**, гукавое значэнне якога перадавалася на пісьме спалучэннем **шч**; знак **ё** — гукавое значэнне якога перадавалася спалучэннем **йо**.

3. Беларускі алфавіт складаўся з 29 літар, кожная з якіх абазначала пэўны гук. Тут выразна праследжваюцца чатыры тэндэнцыі: 1) парадак размяшчэння літар павінен быць асэнсаваным — паводле артыкуляцыйнай блізкасці абазначаных ім гукаў: **а-я, п-ч, э-е, г-х, и-й-ы, с-ш, у-ў, з-ж**; 2) у склад алфавіта не павінны ўваходзіць у якасці самастойных знакаў дыграфы **дз, дж**; 3) не павінны прысутнічаць і «чужыя» знакі для абазначэння не характэрных для беларускай мовы гукаў, сярод іх літара **г** для выбухнога гука [г] і літара **ф** — на той падставе, што на пісьме гук, абазначаны **ей**, можа быць перададзены ў адпаведнасці з вымаўленнем літарамі **х** (*хурман*), **п** (*пранцуз*), **хв** (*хвобрыка*); 4) не павінна быць і знакаў, якія гукі ў не абазначаюць — **ь** (цвёрды знак) і **ь** (мяккі знак).

Можна канстатаваць, што, на жаль, устойлівага і пераканальнага меркавання, якой павінна быць графічная сістэма беларускай мовы, у падручніку няма. Прапанаваныя 29 знакаў не маглі цалкам забяспечваць пісьмовыя зносіны пачатку XX ст. Адмаўленне ад некаторых былых паспешлівых і неспадуманых крокаў. Напрыклад, як сведчыць даследаванне А.М. Булыкі, замены літары **ф** літарамі **п, т, х** і спалучэннем **хв**, выкліканыя ўплывам жывога народнага вымаўлення, хоць і сустракаліся на ўсім працягу існавання старабеларускай пісьменнасці, але выступалі ў абмежаванай колькасці. «На шырокім фоне этымалагічна правільных напісанняў яны з'яўляюцца

выпадковымі і носяць спарадычны характар нават у дзелавой пісьменнасці, якая ў значна большай меры, чым іншыя жанры старажытнай пісьменнасці, адчувала на сабе ўплыў жывога вымаўлення» [7, с. 50].

4. У сферы арфаграфіі выразна акрэсліваецца імкненне зрабіць беларускае пісьмо функцыяльным, г.зн. такім, дзе існавала б строгая адпаведнасць графічнага малюнка слова і яго гукавага саставу. Устаноўленыя дапаможнікам прынцыпы акадэмік Д. Кірскі красамоўна назваў пачаткам спецыфічнага беларускага правапісу [1, с. 40].

Літаратура

1. Туронак, Ю. Генэза і аўтарства першага беларускага лемантара / Ю. Туронак // *Міждарная гісторыя Беларусі*. – Вільня : Інстытут беларусістыкі, 2006. – С. 31–40.
2. *Гісторыя беларускай кнігі* : у 2 т. / М.В. Нікалаеў [і інш.] ; навук. рэд. : Н.В. Антонаў, М.В. Нікалаеў. – Мінск : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – Т. 2 : *Кніжнасць новай Беларусі (XIX–XXI стст.)*. – 436 с.
3. Цётка. *Выбраныя творы* / Цётка ; уклад., прадм. В. Коўтун ; камент. С. Александровіча і В. Коўтун. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2001. – 336 с.
4. Каганец, К. Беларускі лемэнтар або першая навука чытання / К. Каганец. – *Пецярбург : Загляне сонца і ў наша аконца*, 1906. – 30 с.
5. Семашкевіч, Р.М. Беларускі літаратурна-гамадскі рух у Пецярбурзе (канец XIX – пачатак XX ст.) / Р.М. Семашкевіч. – Мінск : Выд. БДУ, 1971. – 136 с.
6. Батвіннік, М.Б. Азбука на ўсе часы / М.Б. Батвіннік. – Мінск : Беларус. навука, 2003. – 288 с.
7. Булыка, А.М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы / А.М. Булыка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 176 с.

В.В. Лёснова (м. Луганськ, Украіна)

АКСІОЛОГІЧНЫ АСПЕКТА ДІАЛЕКТНОГО ТЭКСТУ

В останніе десятилетия «зорієнтаванісць на тэкст, тэкстоцэнтрызм дэскрыптыўных даследаванняў паступова становяць ідэолагемаю сучаснай дыялекталогіі» [10, с. 4]. Ця тлумачана тым, што з усіх форм фіксацыі дыялектных мовленнєвых асаблівасцей тэксты найбліжэй да прыроднага мовлення, воні є «сінтэтычнаю формою відображэння мовлення в його камунікатыўных власцівасцях» [3]. Як зазначає П.Ю. Грыценко, дыялектны тэксты «є набліжэннем да фатаграфічнага відтварэння не лішэ акремніх шуків (resp.: звыкоціпів), слоўформ, а й паслідовнасці разгортання тэксту як ціскасці в мовленнєвым патоці. Аўтэнтычны тэксты відбывають такі асаблівасці спантаннага мовлення дыялектаносів, якіх не фіксують (чы засвідчують лішэ ірыдка) пісемні (resp.: недіалектны) тэксты» [6, с. 8].

Процес камунікацыі обов'язково передбачає оцінний момент. Російський філолог В.В. Ільїн наголошує, що «людина не тільки й не стільки істота розумна, вона – істота ціннісна, ідеалогічна» [7, с. 10]. Особливо виразним це стає в некодифікованому аутентичному діалектному мовленні, коли «мовна особистість проявляється найбільш розкуто й різноманітно, демонструючи увагу до найдрібніших відтінків пізнаваної й оцінюваної дійсності» [8, с. 113].